

‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ કૃત, આઠમી ગાથા. ૭ ગાથા થઈ ગઈ. ‘તો શ્રોતા કેવા ગુણવાળા હોવા જોઈએ?’ એની વ્યાખ્યા છે. આ ઉપોદ્ઘાત ભૂમિકા છે એની છેલ્લી ગાથા છે.

व्यवहारनिश्चयौ यः प्रबुध्य तत्त्वेन भवति मध्यस्थः।

प्राप्नोति देशनायाः स एव फलमविकलं शिष्यः॥८॥

વક્તાનું લક્ષણ કહી ગયા કે, તે મુખ્ય અને ઉપચાર એટલે નિશ્ચય ને વ્યવહારનો બરાબર જાણનાર જોઈએ, તો તે શિષ્યના અજ્ઞાનને દૂર કરી શકે. દૂર કરી શકવામાં નિમિત્ત થાય. અહીંયા હવે સાંભળનારને પણ નિશ્ચય-વ્યવહારનું જ્ઞાન જોઈએ. એક પક્ષમાં જો તણાય જાય તો નિશ્ચયનો વિષય જ્યારે આવે ત્યારે એને જ પકડી લે અને વ્યવહાર હોય જ નહિ એમ માને તોપણ ખોટું અને વ્યવહારની વાત આવે ત્યાં વ્યવહાર કાળે નિશ્ચય ન જ હોય એમ માને તે એક પક્ષમાં દોરાય જાય તો એને નિશ્ચય વ્યવહાર વિના સાચું શ્રોતાપણું પ્રગટ થતું નથી. સમજાણું કાંઈ?

‘જે જીવ વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને...’ વ્યવહાર એટલે ભેદરૂપ, રાગરૂપ પરિણતિ પર્યાય, પ્રવૃત્તિરૂપ એ વ્યવહારનય. નિશ્ચયનય સ્વરૂપની સન્મુખ નિશ્ચય ચૈતન્ય સ્વરૂપ સ્વભાવ અભેદની સન્મુખ દૃષ્ટિ તે નિશ્ચય. એવા ‘વસ્તુસ્વરૂપ વડે...’ ‘તત્ત્વેન’ બન્ને વસ્તુ સ્વરૂપ

છે. નિશ્ચય સ્વભાવ સન્મુખ થવું અને રહેવું અને વ્યવહાર ભેદરૂપ પ્રવૃત્તિ-પરિણતિ અંદર હોય છે એ પણ એ કાળે હોય છે. એ બન્નેને ‘વસ્તુસ્વરૂપ વડે...’ ‘પ્રવૃદ્ધ્ય’ ‘યથાર્થપણે જાણીને...’ યથાર્થ એટલે જેમ નિશ્ચય છે તેમ નિશ્ચયને જાણે અને વ્યવહાર છે તેમ વ્યવહારને જાણે. ‘મધ્યસ્થઃ ભવતિ’ મધ્યસ્થ નામ બન્ને છે. એક જ છે ને બીજું નથી એમ નથી. બન્નેને બરાબર જાણે છે તેને અહીં મધ્યસ્થ કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચય વખતે વ્યવહાર પણ છે અને વ્યવહાર વખતે નિશ્ચય પણ છે. સમજાય છે કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- બન્ને સમકક્ષે થયા ને?

ઉત્તર :- સમકક્ષે વસ્તુ નથી? વર્તમાન છે નહિ? સન્મુખતા કોની? એ બન્ને વાત એક સાથે છે કે નહિ? નિશ્ચય સન્મુખ વડે દષ્ટિ થઈ પણ તે કાળે વ્યવહાર છે કે નહિ? વ્યવહાર છે ત્યાં નિશ્ચય સન્મુખ દષ્ટિ છે કે નહિ? બન્ને છે, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? એક જ પક્ષ કહે કે, નિશ્ચય સન્મુખથી જ વસ્તુ છે અને ભેદરૂપ વસ્તુ વ્યવહાર નથી તો એક પક્ષ થઈ ગયો. એ વસ્તુ યથાર્થ નહિ સમજી શકે. અને વ્યવહારની પ્રવૃત્તિની, પરિણતિની, રાગની વાત આવે એને જ જાણે અને તે સમયે નિશ્ચય સન્મુખ દષ્ટિ ન હોય એમ જાણે તો એ પણ પક્ષમાં થઈ ગયો. એમ વ્યવહાર-નિશ્ચય એક સાથે હોય એનું એને મધ્યસ્થપણું રહ્યું નહિ. કહો! સમજાણું કાંઈ?

‘અર્થાત્ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના પક્ષપાતરહિત થાય છે.’ એટલે શું? એક જ હોય છે ને બીજું નથી એમ હોતું નથી. એમ. સમજાણું કાંઈ? નિશ્ચય હોય ને વ્યવહાર ન હોય, વ્યવહાર જ હોય ને નિશ્ચય ન હોય, એમ હોતું નથી. ‘પક્ષપાતરહિત થાય છે. તે જ શિષ્ય ઉપદેશના ‘અવિકલં’ સમ્પૂર્ણ ફળને ‘પ્રાપ્નોતિ’ પામે છે.’ બે યથાર્થપણે તત્ત્વથી જાણે, લક્ષમાં હોય તો એ યથાર્થ તત્ત્વના ફળને પામી શકે છે.

મુમુક્ષુ :- વ્યવહાર એટલે ઉપયોગ.

ઉત્તર :- વ્યવહાર છે ઉપયોગ. ઉપયોગ એટલે છે કે નહિ? વ્યવહાર એના ભેદના કાળમાં વ્યવહાર, એક કોઈ નિશ્ચિત વ્યવહાર છે કે નહિ? પરિણતિ ભેદરૂપ, રાગરૂપ, ગુણસ્થાનરૂપ એવો ભેદ છે કે નહિ? બસ! એટલું જ. સમજાણું કાંઈ? એને ન માને તો નિશ્ચયની, તત્ત્વની એને ખબર નથી. અને નિશ્ચયને એકલાને માને તો આ વ્યવહાર આવો છે એને ન માને તો એકલો નિશ્ચયાભાસી થાય છે. છે એમ કહે છે, બન્ને છે. આશ્રય કરવા લાયક પણ નિશ્ચય છે ને આ જાણવા એ પછી પણ બન્ને છે એટલી વાત. સમજાણું કાંઈ? પહેલું આવી ગયું ને નિશ્ચયનું? પ્રાયઃ ભૂતાર્થ બોધ વિમુખ તે વ્યવહાર અને ભૂતાર્થ બોધ સન્મુખ તે નિશ્ચય. ભૂતાર્થ ત્રિકાળ જ્ઞાયકભાવ ચૈતન્ય સ્વરૂપ સન્મુખ તે નિશ્ચય અને એમાં રહેલો પરસન્મુખનો ભેદરૂપ ભાવ, રાગરૂપ ભાવ પરિણતિ જે અપૂર્ણ આદિ એવો ભાવ એને રત્નત્રયની પરિણતિ વર્તમાન ભેદરૂપ કહો! એ પણ છે ને? એકલો નિશ્ચય છે

ને વ્યવહાર નથી એમ છે નહિ. અને વ્યવહાર જ એકલો છે ને નિશ્ચય નથી એમ નથી. બન્ને છે. સમજાણું કાંઈ?

‘તે જ શિષ્ય ઉપદેશના...’ ‘અવિકલ’ નામ પૂર્ણ, વિકળ એટલે અપૂર્ણ, અવિકળ એટલે સંપૂર્ણ. એવા ફળને એટલે સાચા ‘ફળને પામે છે.’ નિશ્ચયનું ફળ મોક્ષ છે, વ્યવહાર ... છે એવું જે જાણે એને વાસ્તવિક તત્ત્વનું ફળ મળે. કહો! સમજાણું આમાં? વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે એ તો કહી દીધું. નિશ્ચય ભૂતાર્થ છે એ તો કહ્યું, બે છે એમ અહીંયા કહેશે. નિશ્ચય વસ્તુ ભૂતાર્થ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા, એનો આશ્રય કરવો એ મૂળ ચીજ. પણ એવો આશ્રય લેવા છતાં એની પર્યાયમાં ભેદરૂપ અપૂર્ણતા રહી ગઈ, રાગ છે ઇ છે એમ એને બરાબર જાણવું તો જોઈએ. નથી એમ કહે તો એકલો નિશ્ચયનો પક્ષ થઈ ગયો. એકલો વ્યવહાર કહે તો વ્યવહારનો એકલો પક્ષ થઈ ગયો, નિશ્ચય રહ્યો નહિ. એવા શ્રોતા સાંભળવાને લાયક નથી, એમ કહે છે. શ્રોતાનું આખું વજન છે. સમજાણું કાંઈ?

બે નયનું એને થોડું-ઘણું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. વક્તાને ઘણું હોય, આને થોડું હોય. કારણ કે, બે વસ્તુ છે એમ એને જાણવી છે કે નહિ? નિશ્ચય પણ જાણવો છે ને વ્યવહાર હોય એને પણ માનવો તો છે. છે એમ માનવો નથી? વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય એ વળી જુદી વસ્તુ થઈ. એ કાંઈ વ્યવહાર માન્યો ન કહેવાય. સમજાણું કાંઈ? વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય તો તો બે એક થઈ ગયા, બે જુદા રહ્યા નહિ. બે છે એમ એને બરાબર જાણવું જોઈએ. સાંભળનાર શ્રોતાએ નિશ્ચય ને વ્યવહારનું યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપમાં જેવું છે તે રીતે એને લક્ષમાં લેવું જોઈએ અને મધ્યસ્થ થવું જોઈએ. મધ્યસ્થ એટલે એકલો નિશ્ચયનો જ પક્ષ ખેંચવો અને વ્યવહાર છે જ નહિ અને વ્યવહારનો જ એકલો પક્ષ ખેંચવો અને નિશ્ચયનો આશ્રય હોય જ નહિ તે બન્ને નયને સમજતો નથી. સમજાણું આમાં? આ અટપટી વાત છે.

મુમુક્ષુ :- થોડું ઢીલું પડ્યું.

ઉત્તર :- કયાંય ઢીલું પડ્યું નથી જરીએ. વ્યવહાર વ્યવહારના (સ્થાને છે). અહીં તો બે સાથે લેવા છે ને? મિથ્યાદષ્ટિને એક પણ નથી, કેવળીને એક પણ નથી. મિથ્યાદષ્ટિને નથી નિશ્ચય, નથી વ્યવહાર. કેવળીને નથી નિશ્ચય, વ્યવહાર તો વસ્તુ પૂર્ણ અખંડ થઈ ગઈ. અહીં નયના જ્ઞાનની વાત ચાલે છે કે નહિ? નયની. કેવળી નયાતીત થઈ ગયા, મિથ્યાદષ્ટિને નય છે નહિ, હોય જ નહિ. હવે જેને નયનું જ્ઞાન કરવું છે ને જેને નયનું શું સ્વરૂપ છે એવું જેને જાણવું (છે) એવા શ્રોતાએ નિશ્ચયનયનો આશ્રય એ પણ છે અને તે કાળે ભેદરૂપ ભાવ પણ છે એનું જ્ઞાન બરાબર રાખવું જોઈએ. એમ કહે છે મૂળ તો. સમજાણું કાંઈ?

વ્યવહારની જ્યાં વાત આવે, વ્રત પાળવા ને એના અતિયાર ટાળવા ને એનું આમ કરવું ને... તો જાણવું કે એ વ્યવહાર છે. પણ એ વખતે એ જ છે ને પેલો નિશ્ચય નથી,

સ્વસન્મુખ થયેલો જ્ઞાતાભાવ છે એમાં આવો વ્યવહારભાવ છે એમ ન જાણે તો એકલો વ્યવહારનો પક્ષ કરીને નિશ્ચયને ભૂલી જાય છે. નિશ્ચયનું જ્યાં એકલું છે જ્ઞાતા-દષ્ટાપણું સ્વસન્મુખનું ત્યાં આગળ વ્યવહારથી વાત આવે કે વ્રત પાળે, વ્રતનો રાગ એને હોય, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ હોય, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું બહુમાન-પરદ્રવ્યનું બહુમાન કરે, કરે. એવો વ્યવહાર હોય. એ વ્યવહાર એવો હોય એવો ન માને પણ એકલો નિશ્ચય માને તો વ્યવહાર રહ્યો ક્યાં? નિશ્ચય પૂર્ણ ક્યાં થયો છે? વીતરાગ તો થયો નથી. સમજાણું કાંઈ?

વ્યવહારના સ્થાનમાં વ્યવહાર બરાબર માને અને નિશ્ચય સ્વઆશ્રય કરવા લાયક છે એ વસ્તુ બરાબર જાણે. બેમાંથી એકને ન માને તો એક પણ નય રહેતી નથી. નય રહેતી નથી તો સાધકપણું રહેતું નથી. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- બેને જાણ્યા વિના સીધો અંદર ન જાય.

ઉત્તર :- જાય નહિ, શી રીતે જાય? શેનો જાય? સ્વનો આશ્રય કરવો એ નિશ્ચય ને એ વખતે જે ભેદ રહી જાય છે, પૂર્ણ ક્યાં થાય છે માટે એણે એને જાણવું જોઈએ. પાધરો ક્યાં સીધો જાતો હતો? શેમાં જાજો પણ જાય? જાય તોપણ હજી ભેદ તો રહેશે બાકી. ચોથું, પાંચમું, સાતમું ભેદ રહેશે કે નહિ? ભેદ છે એને બરાબર જાણવો જોઈએ. જ્ઞાનમાં ‘તત્ત્વેન’ એમ કહ્યું છે ને? જુઓને! ‘વસ્તુસ્વરૂપ વડે...’ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. અભેદ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે અને તે કાળે ભેદ પણ એ કાળે પર્યાયનો વસ્તુ સ્વભાવ છે. બેને બરાબર જાણવા. આદરવો એક, જાણવા બન્ને.

મુમુક્ષુ :- નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર....

ઉત્તર :- હા, નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર. વ્યવહાર એટલે પર્યાયનો ભેદ છે તે વ્યવહાર, એમ. આદરણીય છે કે એ વાત પ્રશ્ન નથી. એ નિશ્ચયના સ્વઆશ્રય તત્ત્વમાં તો ભેદ છે જ નહિ. હવે ભેદ છે કે નહિ એની પર્યાયમાં? એ એને નહિ જાણે તો એકલો અભેદ ક્યાં રહ્યો? નિશ્ચય રહ્યો નહિ. અને એકલા નિશ્ચયને અભેદને જાણે અને ભેદ છે તો ખરો વર્તમાનમાં, પૂર્ણ વીતરાગ થયો નથી. એને બરાબર જાણવું જોઈએ, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ?

“યઃ વ્યવહારનિશ્ચયૌ તત્ત્વેન પ્રવુદ્ધ્ય મધ્યસ્થઃ ભવતિ” - જે જીવ વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને... ‘તત્ત્વેન’નો અર્થ કર્યો ‘યથાર્થપણે જાણીને...’ એમ. મધ્યસ્થ નામ ‘પક્ષપાત રહિત થાય છે...’ એ મધ્યસ્થની વ્યાખ્યા છે. ‘પક્ષપાતરહિત થાય છે...’ એટલે નિશ્ચય છે ને વ્યવહાર નથી, વ્યવહાર જ છે ને નિશ્ચય નથી એમ જે પક્ષપાત રહિત થાય એટલે બે છે. નિશ્ચય છે, વ્યવહાર છે, સ્વના આશ્રયમાં સ્વનો વ્યવહાર પર્યાયની પરિણતિ ભેદ વર્તમાન ભાવ એ બધો છે. એમાં બરાબર પક્ષપાત રહિત થાય છે, એ શિષ્ય... બહુ સરસ ઉપોદ્ઘાત કર્યો છે ૮ ગાથામાં તો, ૮ ગાથા તો આપણે ઘણી વિસ્તારથી આવી ગઈ. સમજાણું? આ ઉપોદ્ઘાત છે ૮ ગાથા. પછી ગ્રંથનો પ્રારંભ નવમી ગાથાથી શરૂ થાય છે. સમજાણું કાંઈ?

‘તે જ શિષ્ય ઉપદેશનું સંપૂર્ણ ફળ પામે છે.’ એટલે કે ઉપદેશનું ફળ જે વીતરાગતા છે, વીતરાગતા છે એ સ્વના આશ્રયે, તત્ત્વના આશ્રયે સમ્યક્ યથાર્થ વસ્તુ છે અને પરનો આશ્રય ભેદ આદિ જેટલો બાકી રહી જાય છે એ પણ છે એવું જે જાણનાર એની પૂર્ણતા વીતરાગતાના ફળને પામે છે. કહો! સમજાણું કાંઈ?

ભાવાર્થ :- ‘શ્રોતામાં અનેક ગુણ જોઈએ.’ સાંભળનારમાં અનેક બીજા ગુણો પણ હોય. ‘પરંતુ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને જાણીને...’ આ તો મૂળ ચીજ છે—અભેદ ને ભેદ. સમજાય છે? એકરૂપ અને અનેક. વ્યવહારમાં અનેકપણાના પર્યાય દેખાય, નિશ્ચયમાં એકરૂપ હોય એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. તો કહે છે કે, એને ‘વ્યવહાર ને નિશ્ચયને જાણીને એક પક્ષના હઠાગ્રહીરૂપ ન થવું...’ નિશ્ચય જ હોય ને તે કાળે વ્યવહાર ન જ હોય, વ્યવહાર જ હોય ને તે કાળે નિશ્ચય ન હોય. તે કાળે નિશ્ચય ન હોય. વ્યવહારની વાતું હોય વ્રતને પાળો, આમ કરો, દયા કરો, દાન કરો, પરની રક્ષા એવી ભાષા આવે, લ્યો! સમજાણું કાંઈ? પણ એનો અર્થ સમજે એટલે પરને માટે દયાનો ભાવ આવ્યો છે, એમ અહીંયા રાગ રક્ષા છે એમ કહે છે. એ વખતે નિશ્ચય ન ભૂલે. નિશ્ચયમાં તો સ્વનો અભેદ જ છે. પર તરફનો રાગ એ નિશ્ચયમાં છે નહિ. સમજાણું કાંઈ?

વ્યવહારની વાત આવે. મુનિએ જોઈને ચાલવું, સાડા ત્રણ હાથ આમ નજર રાખીને. કીડી દેખાય તો પગને ઊંચો કરવો, જીવ આગળ પગ ઊંચો કરવો. એવો ઉપદેશ આવે. એ શું કરવા? પેલો પ્રમાદનો ભાવ ટાળવા રાગની શુભ દશા હોય એને બતાવે છે. એ વખતે નિશ્ચય ન ભૂલે. એ જડની ક્રિયા કરી શકે છે, એમ ન ભૂલે કે, ના એ કરી શકતો નથી. સમજાણું કાંઈ? નિશ્ચયમાં કરી શકતો નથી માટે વ્યવહારમાં આમ આવ્યું કે, તું કરી શક પણ એવું કરી શકનું અર્થ કે, એને રાગની મંદતા એવી હોય છે એવો એણે વ્યવહાર જાણવો જોઈએ. શરીરનું કરી શકે છે, કામ કરી શકે એમ ન લેવું એના અર્થમાંથી. સમજાણું કાંઈ? ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’માં ૮ ગાથાઓમાં તો ઘણું સરસ. નિશ્ચય વ્યવહારના વર્ણનની ટીકા ઘણી સરસ કરી છે. દાખલો આપે છે, ૧૨મી ગાથામાં આવે છે ને એ.

जइ जिणमयं पवज्जह ता मा ववहार णिच्छए मुअह।

एकेण विणा छिज्जइ तित्थं, अण्णेण पुण तच्चं।।

‘જો તું જિનમતમાં પ્રવર્તે છે...’ પ્રવર્તે છે ને હજી તો? પરિણતિમાં પ્રવર્તે છે. ‘તો વ્યવહાર અને નિશ્ચયને ન છોડ.’ વ્યવહાર નથી એમ ન માન, નિશ્ચય નથી એમ ન માન. બે છે એમ માન, બે છે એમ જાણ. કહો! સમજાણું કાંઈ? ‘જો નિશ્ચયનો પક્ષપાતી થઈ...’ એકલો નિશ્ચયના અભેદનો પક્ષપાતી થઈ, હોં! બરાબર જાણકાર થાય તો તો વ્યવહારનું જ્ઞાન એને યથાર્થ હોય. નિશ્ચયનો એકલો અભેદનો પક્ષપાતી થઈ ‘વ્યવહારને છોડીશ...’ વર્તમાન રત્નત્રયરૂપ ધર્મ તીર્થની પરિણતિરૂપ પર્યાય જે છે. સમજાણું કાંઈ? રત્નત્રયરૂપ

પરિણતિ જે પર્યાય, જે પર્યાય છે એ જ વ્યવહાર છે. દ્રવ્ય છે તે નિશ્ચય છે, દ્રવ્ય છે તે ભૂતાર્થ છે, પર્યાય છે તે ખરેખર ત્રિકાળ સ્વરૂપે નથી એ અપેક્ષાએ અભૂતાર્થ છે પણ પર્યાય છે ખરીને! સમજાણું કાંઈ? ચોથું ગુણસ્થાન, પાંચમું, છઠ્ઠું એ બધો વ્યવહાર છે, પર્યાય છે. વ્યવહાર એટલે પર્યાય છે. જો એ પર્યાય ન હોય તો ધર્મ તીર્થ જ નહિ રહે, પર્યાયનું સાધન નહિ રહે. કેવળજ્ઞાનને સાધવાની શુદ્ધ પરિણતિ એ પણ એક વ્યવહાર છે. સમજાણું કાંઈ? નિશ્ચય તો નિશ્ચય તત્ત્વ છે. એકરૂપ સ્વભાવ જેમાં પરિણતિ પણ નથી એવું ધ્રુવપણું તત્ત્વનું તે નિશ્ચય છે. સમજાણું કાંઈ?

વ્યવહારને છોડીશ તો રત્નત્રય સ્વરૂપ ધર્મતીર્થનો અભાવ થાશે. તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભેદરૂપ ત્રણ પરિણતિ છે એ બધો વ્યવહાર છે, પર્યાય પોતે વ્યવહાર છે. સમજાણું કાંઈ? સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એવી જે પર્યાય, અવસ્થા, પરિણતિ, ત્રિકાળ અભેદનો એક અંશ ભેદ એ વ્યવહાર છે. એને છોડીશ તો પરિણતિ રહેશે ક્યાં? સમજાણું કાંઈ? વ્યવહાર છે એ તરવાનો ઉપાય છે એ પર્યાય છે, એમ કહે છે. પર્યાય છે એ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનને પામવાનું કારણ છે. એ પર્યાય છે, એ પર્યાય પોતે વ્યવહાર છે. સમજાણું કાંઈ?

દ્રવ્ય પોતે નિશ્ચય છે ને પર્યાય પોતે વ્યવહાર છે. આમ બે વસ્તુ છે કે નહિ? માથે કીધું ને? ‘તત્ત્વેન’ એમ કહ્યું હતું. સમજાણું કાંઈ? ગરબડ જ આમાં છે ને મોટી? રત્નત્રય સ્વરૂપ, વ્યવહારથી રત્નત્રય સ્વરૂપ થાય છે. એનાથી થાય એ અહીં પ્રશ્ન નથી. થાય છે તો ત્રિકાળ દ્રવ્યને આશ્રયે થાય છે પણ થયેલી પર્યાય તે વ્યવહાર છે. જો એ વ્યવહાર ન હોય તો પરિણતિ નિર્મળ હોય શકે નહિ. સાથે રાગાદિ વ્યવહાર (છે) એ પણ વ્યવહાર છે. સમજાણું કાંઈ? શુદ્ધ પરિણતિ સદ્ભૂત પરિણતિ છે એની પોતાની વ્યવહાર પરિણતિ છે, રાગાદિ છે તે અસદ્ભૂત પરિણતિ છે. છે કે નહિ? સમજાણું કાંઈ? દેવ-ગુરુ-ધર્મનો, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો આદર કરવો. કહો! એવો વિકલ્પ છે કે નહિ? એના જ્ઞાનમાં એ છે કે નહિ? છે એવો ભાવ, બસ! એને બરાબર માનવો જોઈએ.

‘વ્યવહારને છોડીશ તો રત્નત્રયસ્વરૂપ ધર્મતીર્થનો અભાવ થશે.’ તરવાનો ઉપાય જે છે, પર્યાય છે એ જ વ્યવહાર છે, એમ કહે છે. કોને આશ્રયે પ્રગટે એ વળી જુદી વસ્તુ છે. એ કહે છે, જુઓ! ‘અને જો વ્યવહારનો પક્ષપાતી થઈ...’ એકલી પરિણતિ ને પર્યાયનો જ પક્ષપાતી થઈને, ‘નિશ્ચયને છોડીશ તો શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપનો અનુભવ નહિ થાય.’ તો એ નિર્મળ પર્યાય તત્ત્વને આશ્રયે થાય છે, તત્ત્વનો આશ્રય છોડીશ તો રહેશે ક્યાં પછી? આહા...! ભગવાન આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ અભેદ વસ્તુ, એનો આશ્રય છોડીશ, નિશ્ચય તત્ત્વને છોડીશ તો એને આશ્રયે તો અનુભવ છે, એને આશ્રયે તો અનુભવ થાય છે, એને આશ્રયે ધર્મ થાય છે. ભલે એ પર્યાય છે વ્યવહાર પણ થાય છે દ્રવ્યને આશ્રયે ને? સમજાણું કાંઈ? આવા મોટા ગોટા વાળે.

અભૂતાર્થ પણ વિષય છે કે નહિ? વ્યવહારનય જાણનાર છે તો એનો કંઈ વિષય છે કે નહિ? નય વિષયી છે એનો વિષય છે કે નહિ? વિષય છે એમ બરાબર એણે જાણવું જોઈએ, એમ કહે છે. નહિ જાણીશ તો એ પરિણતિ સિદ્ધ નહિ થાય. એકલો વ્યવહારને જાણીશ તો નિશ્ચય તત્ત્વના આશ્રય વિના અનુભવ નહિ થાય. એ શુદ્ધ પરિણતિ પણ નિશ્ચયને આશ્રયે થાય છે. સમજાણું કાંઈ?

અહીં તો જેને આત્માના યથાર્થ ફળને પામવું છે, યથાર્થ સાંભળવો છે એ જીવની વાત કરે છે. પક્ષપાત આગ્રહ કરીને પડે કે જુઓ! આવ્યો કે નહિ? એનાથી થાય છે કે નહિ? વ્યવહાર રત્નત્રયરૂપ ધર્મ જ વ્યવહારથી થાય છે. એટલે થાય છે વ્યવહારથી નહિ, છે એ વ્યવહાર છે. થાય છે અંતર દ્રવ્યને આશ્રયે. સમજાણું કાંઈ? પણ અંદર હજી અપૂર્ણ પર્યાય રહી, રાગ રહ્યો શુદ્ધતા હજી અપૂર્ણ છે એ શુદ્ધ પરિણતિની પણ સક્રિય દશા છે એ વ્યવહાર છે, ભેદ છે. એને ન માને તો એ વસ્તુ જ સિદ્ધ નહિ થાય. નિશ્ચય નહિ માને તો જેને આશ્રયે અનુભવ કરવો છે એ તત્ત્વ જ નહિ રહે. સમજાણું કાંઈ?

માંડ વખત મળ્યા એમાં પાછા ઝઘડે ઝઘડા, ઝઘડા. શ્રાવકને શુદ્ધ ઉપયોગ ન હોય, એવું લખાણ (આવે). શુદ્ધઉપયોગ હોય તો પછી કેવળજ્ઞાન થઈ જશે. શુદ્ધઉપયોગ જો શ્રાવકને હોય તો આ શું કહે છે? મોક્ષનો માર્ગ ત્રણે શ્રાવકને છે એમાં ન આવ્યું? શ્રાવકને ત્રણે છે એ આવશે. સમજાણું? ૨૦મી ગાથામાં છે, જુઓ! ૨૦મી, ૨૦મી ‘एवं सम्यग्दर्शनबोध-चरित्रत्रयात्मको नित्यम्’ જુઓ! ૨૦મી ગાથા છે. શ્રાવક ધર્મની શરૂઆત કરતા ૨૦મી ગાથા

एवं सम्यग्दर्शनबोधचरित्रत्रयात्मको नित्यम्।

तस्यापि मोक्षमार्गो भवति निषेव्यो यथाशक्ति॥૨૦॥

દેખો! ત્રણે છે. શ્રાવકને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે છે. સમજાણું? એના પછી સમક્રિતની વાત કરે છે, સમક્રિતની વાત કરે છે. ૨૧ માં. ‘तत्रादौ सम्यक्त्वं समुपाश्रयणीयमखिलयत्नेन।’ શ્રાવકે સમ્યગ્દર્શન પૂરા પ્રયત્ન દ્વારા પહેલો અનુભવ કરવો જોઈએ. ‘तस्मिन् सत्येव यतो भवति ज्ञानं चरित्रं च॥૨૧॥’ સમ્યગ્દર્શન હોય તો જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવાય ને ચારિત્રને ચારિત્ર કહેવાય. સમ્યગ્દર્શન વિના જ્ઞાન ને ચારિત્ર હોતા નથી. સમજાણું કાંઈ? બધી શ્રાવકની વાત ચાલે છે.

જો ‘નિશ્ચયને છોડીશ તો શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપનો અનુભવ નહિ થાય.’ પેલો વ્યવહાર તો ભેદ છે. અનુભવ તો તત્ત્વને આશ્રયે થાય, અખંડ અભેદ એનો આશ્રય લેતા આત્માનો અનુભવ થાય. વ્યવહાર ક્રિયાકાંડનો આશ્રય લઈને અનુભવ ન થાય, એમ કહે છે. વ્યવહાર પરિણતિનો આશ્રય લઈને અનુભવ ન થાય. અનુભવ તો તત્ત્વ અભેદનો આશ્રય લઈને અનુભવ થાય. એને છોડીશ તો અનુભવ નહિ થાય, અનુભવ નહિ થાય તો પરિણતિ શુદ્ધ નહિ (થાય), પરિણતિ શુદ્ધ નથી તો વ્યવહાર પણ નથી. અહીં નિશ્ચય નથી તો વ્યવહાર

પણ નથી, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...!

પહેલા નહોતા કહી ગયા? સ્વસન્મુખ થવું એ ભૂતાર્થ છે અને સ્વસન્મુખ સિવાયનો પ્રાયઃ ભૂતાર્થ બોધ વિમુખ, ભૂતાર્થ બોધ વિમુખ એ સર્વ સંસાર છે. એકલો ભૂતાર્થ બોધ વિમુખ એકલો સંસાર અભિપ્રાય છે. ભૂતાર્થ બોધ સન્મુખ એ સમ્યગ્દર્શન છે. સમજાણું કાંઈ? તો કહે છે ‘તેથી પહેલાં વ્યવહાર-નિશ્ચયને બરાબર જાણી...’ નિશ્ચયનો આશ્રય કરવા લાયક છે, વ્યવહાર હોય તે જાણવા લાયક છે એમ બેને બરાબર જાણી. જ્યાં જ્યાં ઉપદેશમાં વાત આવે ત્યાં આ નિશ્ચયની આવે ત્યાં અભેદની આવે ત્યાં રાગનો કર્તા કે પરિણતિ શુદ્ધ, શુદ્ધ પરિણતિ કરું એવો પણ ત્યાં અભેદ દષ્ટિમાં વિકલ્પ નથી. એવું જ્યાં કથન આવે ત્યારે એને અભેદથી બરાબર સમજવું અને તે કાળે ભેદનું કથન આવે તેને જાણવું. મુનિને પંચ મહાવ્રત પાળવા, અઠ્યાવીસ મૂળગુણ પાળવા એવું આવે, લ્યો! કહો! પાળવાનો અર્થ કે એવો ભાવ છે ને? અને એ ભાવ એ આગળ અશુભમાં ન જાય એવો શુભનો પ્રયત્ન પણ છે ને? એવા ભાવની દશા છે તેને તેમ જાણવી તેનું નામ વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે. સમજાણું કાંઈ?

‘પછી યથાયોગ્યપણે...’ યથાયોગ્ય એટલે? નિશ્ચયને નિશ્ચય આશ્રય કરવા લાયક માટે અને વ્યવહારને વ્યવહાર તરીકે જાણવા માટે. ‘યથાયોગ્યપણે એને અંગીકાર કરવા,...’ નિશ્ચયને આશ્રય કરવા લાયક અંગીકાર કરવો, વ્યવહારને જાણવા લાયક છે એમ અંગીકાર કરવો. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- કારણ-કાર્ય સંબંધ નથી?

ઉત્તર :- કારણ કાર્ય-ફાર્ય છે નહિ. એ વ્યવહારથી કારણ કહેવાય છે, ખરેખર નથી. છે એટલી વાત બરાબર છે. પૂર્ણ ન હોય ત્યાં પર્યાય અધુરી છે, રાગ મંદ હોય છે એટલો એણે વ્યવહારને જાણવો જોઈએ. વ્યવહારને ન જાણે તો તીર્થનું સ્વરૂપ જ ભેદવાળું છે, એ નહિ રહે. નિશ્ચયને ન જાણે તો એના વ્યવહાર આશ્રયે ધર્મ છે નહિ, ધર્મ તો નિશ્ચયને આશ્રયે પ્રગટે છે. યથાર્થ પ્રગટે પણ તત્ત્વને આશ્રયે પ્રગટે છે. પ્રગટેલી દશા અપૂર્ણ છે એમ ન જાણે તો વ્યવહાર રહેતો નથી અને પ્રગટવું દ્રવ્યને આશ્રયે છે એને ન જાણે તો દશા પ્રગટ થતી નથી. સમજાણું કાંઈ? આ ગાથાના અર્થમાં મોટા ગોટા ઉઠ્યા છે.

દ્રવ્ય જે છે એ તો અક્રિય છે. અક્રિય એટલે પરિણતિ વિનાનું. વસ્તુ જે છે આત્મા એ તો પરિણતિ વિનાનું દ્રવ્ય છે, પર્યાય વિનાનું, ઉત્પાદ-વ્યય વિનાનું (છે) એને અક્રિય કહેવામાં આવે છે, એને નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. એ નિશ્ચય છે એનો આશ્રય લેવા માટે અને જેટલી પર્યાય ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે એ બધો વ્યવહાર છે. જો વ્યવહારને વ્યવહાર ન જાણે તો ઉત્પાદ-વ્યય વિનાનું દ્રવ્ય હોઈ શકે નહિ, વ્યવહાર વિનાનો નિશ્ચય હોય નહિ. નિશ્ચયને નિશ્ચય તરીકે આશ્રય ન જાણે તો એના આશ્રયથી પ્રગટેલી પર્યાયની અપૂર્ણતા

એ પણ હોય નહિ. માટે વ્યવહારને વ્યવહાર તરીકે અંગીકાર કરવો, જાણવો, અંગીકાર કરવો એટલે જાણવો અને નિશ્ચયને નિશ્ચય તરીકે અંગીકાર કરવો. એટલે કે આશ્રય કરવા લાયક છે એમ એને જાણવો. કહો! સમજાણું આમાં?

‘તેથી પહેલાં...’ પહેલાં જુઓ! આ પહેલાં કહ્યું. પહેલું શું કરવું? એમ કેટલાક માણસ કહે છે. પહેલાં વ્યવહાર નિશ્ચયને બરાબર જાણવા, એમ કહે છે. લ્યો! પહેલામાં પહેલું નિશ્ચય શું? વ્યવહાર શું? એને જાણવું જોઈએ. એ પહેલામાં પહેલું શ્રોતાને એટલી યોગ્યતા જોઈએ. આ જો જાણવાની યોગ્યતા ન હોય તો કાંઈ સમજશે નહિ. જ્યાં નિશ્ચયની વાત આવશે ત્યાં બફમ થઈ જશે કે ઓહો...! આ તો થઈ રહ્યું ત્યારે. વ્યવહારની વાત આવશે ત્યારે કહેશે કે એ કરવા લાયક છે અને એનાથી મુક્તિ થાય છે માટે એ ખરું સાધન છે એમ માનશે અને સ્વભાવ સાધન ભૂલી જશે. સમજાણું કાંઈ?

‘પક્ષપાતી ન થવું એ જ ઉત્તમ શ્રોતાનું લક્ષણ છે.’ જોયું? ‘એ જ ઉત્તમ શ્રોતાનું લક્ષણ છે.’ એ વ્યવહાર કાળમાં, વ્યવહાર ગુણસ્થાન ભેદ છે એ બધો વ્યવહાર છે. સમજાણું? સમ્યગ્દર્શન નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે ને એ તો રાગની અપેક્ષાએ નિશ્ચય છે પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો પર્યાય પોતે વ્યવહાર છે. એના ને એના નિશ્ચય ને વ્યવહાર એક દ્રવ્યમાં સમાડવા છે કે નહિ? સમજાણું કાંઈ? પર્યાયરૂપ વ્યવહાર ન માને તો નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ જે રત્નત્રય છે એ જ નથી એમ સિદ્ધ થશે અને નિશ્ચયને ન માને તો રત્નત્રયની પરિણતિ (છે તે પ્રગટ નહિ થાય). એમ કહે છે અહીંયા. સમજાણું કાંઈ?

લ્યો! આમાં તો કહ્યું હતું કે, નિશ્ચયનો બોધ જેને નથી અને એકલો વ્યવહારનય છે એ તો સંસાર છે, એમ કહ્યું હતું. એકલો નિશ્ચય જેને નથી અને એકલો વ્યવહાર છે, જેને નિશ્ચયનું અભેદનું જ્ઞાન નથી અને એકલા ભેદ રાગ ને પુણ્ય આદિનું (જ્ઞાન છે) એને તો સમ્યગ્દર્શન ક્યાં છે. એવા રાગનું જ જેને જ્ઞાન છે એ તો પ્રાયઃ અતિશયપણે યથાર્થ બોધથી વિપરીત એ અભિપ્રાય સંસાર છે, એમ કહે છે. એ જ વ્યવહાર આદરણીય છે એમ છે? જાણવાયોગ્ય છે એમ કીધું, પાછું. સમજાણું કાંઈ?

વસ્તુ એકરૂપ ચૈતન્ય ભગવાન અભેદ ચીજ છે એનો અંતરમાં આશ્રય કરવો એનાથી પ્રગટ થયેલી દશા, એ દશાને અહીંયા વર્તમાન પર્યાયરૂપ છે માટે વ્યવહાર કહે છે. એ વ્યવહારને પર્યાયરૂપને બરાબર પર્યાય તરીકે જાણવી અને દ્રવ્યને દ્રવ્ય તરીકે નિષ્ક્રિય એનો આશ્રય કરવાથી પ્રગટે છે એમ નિશ્ચયને જાણવું. બેમાંથી એકને છોડશે તો એકે રહેશે નહિ. એકને છોડશે તો એકે નહિ રહે. પર્યાય જ નથી તો દ્રવ્ય નહિ રહે, પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય હોય નહિ. અને દ્રવ્ય નથી એમ માને તો દ્રવ્ય વિનાની પર્યાય એકલી હોય નહિ. નિશ્ચય નથી એમ માને તો એકલો પર્યાય રહી ગયો. વ્યવહાર નથી એમ માને તો એકલું દ્રવ્ય રહી ગયું. સમજાણું કાંઈ?

‘શ્રોતાનું લક્ષણ છે, ઉત્તમ શ્રોતાનું લક્ષણ છે.’ (વાત) આવી કાંઈ? (વાત) આવી ખરી કે નહિ આમાં? કારણ કે શાસ્ત્રમાં ઉપદેશના કથનો બે પ્રકારના આવે. હવે બે પ્રકારના આવે એમાં જો વાસ્તવિકતા શું છે અને ઉપચારી કથન શું છે? એમ મુખ્ય ને ઉપચારથી લીધી છે ને વાત? મુખ્ય ને ઉપચાર પોતે આચાર્ય યથાર્થપણે જાણે છે તેથી શિષ્યના અજ્ઞાનને ટાળે. એમ શિષ્ય પણ જો મુખ્ય ને ઉપચાર, એના જેટલું ભલે નહિ પણ એના ખાસ ખાસ પહેલાં લક્ષણથી ન જાણે તો એ સાંભળવાનું ફળ પામી શકશે નહિ. જ્યાં વ્યવહારની વાત આવશે તો કહેશે કે જો વ્યવહાર આવ્યો, જો એનાથી લાભ થાશે. એમ માનશે. નિશ્ચયની વાત આવે ત્યારે કહે, જુઓ! વ્યવહાર ક્યાં છે? પછી ગમે તેવા પરિણામ હોય નહિ. આત્માને નિશ્ચયનો આશ્રય થયો, પછી પરિણામ માંસ ખાવાના હોય, ફલાણા ખાવાના હોય, ગમે તેવા હોય એને શું વાંધો છે? એમ વ્યવહારને ઊડાવે તો એ ખોટો છે, એમ કહે છે. નિશ્ચયનું ભાન હોય ત્યાં એવા પરિણામ માંસના ખાવાના, દારૂના પીવાના એવા ભાવ હોય નહિ એને. હોય તો સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાના, ખોટા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાના ત્યાગના એવા પરિણામ ત્યાં હોય. એવો વ્યવહાર ન માને તો એને એકાંત નિશ્ચયાભાસ થયેલો (છે) તો એને વ્યવહાર પણ રહેતો નથી.

કેવળ એકલો જ વ્યવહાર માને તો તો પ્રાયઃ કીધું, મિથ્યાદષ્ટિ છે. એકલા વ્યવહારને માને ને નિશ્ચય ન માને તો વ્યવહાર પણ રહેતો નથી. નિશ્ચય નથી. એ વ્યવહાર પરિણતિ જ્યાં ઉભી થઈ છે એ દ્રવ્યને આશ્રયે ઊભી થઈ છે. અખંડ અભેદને આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે. સમજાણું કાંઈ? ભારે વાત. છોડીશ નહિ, વ્યવહાર કરજે એમ કરીને વ્યવહારથી તને લાભ થશે એવો અર્થ કરે છે. એ..ઈ..! એનો ખુલાસો થવો જોઈએને? વ્યવહારને છોડીશ નહિ એટલે કે વ્યવહાર નથી એમ છોડીશ નહિ. છે. ન હોય તો પર્યાય ક્યાંથી (આવશે)? હજી પૂર્ણ પર્યાય થઈ નથી, હજી સાધકપણે છો, વ્યવહાર વચમાં છે એને વ્યવહાર તરીકે જાણજે કે, આવો ભાવ હોય જ છે. એ વ્યવહારનો ભાવ કોને હોય? કે, જેને અભેદનો આશ્રય થયો એને હોય. સમજાણું કાંઈ?

‘અહીં પ્રશ્ન :- જે નિશ્ચય-વ્યવહારના જાણપણાડપ ગુણ વક્તાનો કહ્યો હતો...’ આપે તો ૪થી ગાથામાં મુખ્ય ઉપચાર કરીને વક્તાનો ગુણ કહ્યો હતો, ચોથીમાં. છે ને? ‘મુખ્યોપચારવિવરણ, વ્યવહારનિશ્ચયજ્ઞાઃ પ્રવર્તયન્તે જગતિ તીર્થમ્’ એવું તો આપે વક્તાનું કહ્યું હતું. ‘તે જ શ્રોતાનો કહ્યો તેમાં વિશેષ શું આવ્યું?’ બે સરખા થઈ ગયા. શ્રોતા ને વક્તા સરખા થઈ ગયા. વક્તાનું પદ ઊંચું છે ને શ્રોતાનું નીચું એવો ભેદ તો રહ્યો નહિ, બધા સરખા થઈ ગયા.

‘ઉત્તર :- જે ગુણ વક્તામાં અધિકપણે હોય...’ જે ગુણ નિશ્ચય ને વ્યવહારની યથાર્થતાનું વિશેષપણે હોય, ‘તે જ શ્રોતામાં હીનતાપણે-થોડા અંશે હોય છે.’ તે જ શ્રોતામાં થોડા અંશે

હોય, ન હોય તો એ શ્રોતા લાયક નથી. કારણ કે, એને કહેનારને સમજવો છે. કહેનાર જે નિશ્ચય ને વ્યવહારથી કહેશે એવું એને થોડું પણ જો નિશ્ચય વ્યવહારનું લક્ષ ન હોય તો શ્રોતા સમજી શકશે નહિ. ‘એ રીતે વક્તા અને શ્રોતાનું વર્ણન કર્યું.’ વક્તા પણ મુખ્ય ને ઉપચારના નયનો યથાર્થ જાણનાર જોઈએ અને શ્રોતા પણ તેનો તેની યોગ્યતા પ્રમાણે જાણનાર જોઈએ તો ભૂતાર્થ તે સન્મુખ થવા લાયક છે, અભૂતાર્થ તે જાણવા લાયક છે એવા જ્ઞાનને યથાર્થ શ્રોતા પામી શકે. કહો! સમજાણું કાંઈ?

‘ભૂમિકા સમાપ્ત’ થઈ ગઈ લ્યો! એ ૮ ગાથા દ્વારા તો ભૂમિકા કહી. ‘સમયસાર’માં ૧૨ ગાથા દ્વારા કહી, અહીં ૮.

ગ્રન્થ પ્રારંભ

ગાથા-૯

હવે ગ્રન્થનું વર્ણન કરે છે. આ ગ્રન્થમાં પુરુષના અર્થની સિદ્ધિના ઉપાયનું વ્યાખ્યાન કરશે. તેથી પ્રથમ જ પુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે :-

અસ્તિ પુરુષચિદાત્મા વિવર્જિતઃ સ્પર્શગન્ધરસવર્ણેઃ ।

ગુણપર્યયસમવેતઃ સમાહિતઃ સમુદયવ્યયધ્રૌવ્યૈઃ ॥૯॥

અન્વયાર્થ :- [પુરુષઃ] પુરુષ અર્થાત્ આત્મા [ચિદાત્મા] ચેતના સ્વરૂપ [અસ્તિ] છે, [સ્પર્શગન્ધરસવર્ણેઃ] સ્પર્શ, ગંધ, રસ અને વર્ણથી [વિવર્જિતઃ] રહિત છે, [ગુણપર્યયસમવેત] ગુણ અને પર્યાય સહિત છે તથા [સમુદયવ્યયધ્રૌવ્યૈઃ] ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય [સમાહિતઃ] યુક્ત છે.

ટીકા :- પુરુષઃ ચિદાત્મા અસ્તિ - પુરુષ છે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :- (પુરુ) ઉત્તમ ચેતના ગુણમાં (સેતે) સ્વામી થઈને પ્રવર્તે તેનું નામ પુરુષ છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચેતનાના નાથને પુરુષ કહીએ. આ જ ચેતના અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષરહિત આ આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ છે. અવ્યાપ્તિ દોષ તેને

કહે છે કે જેને જેનું લક્ષણ કહ્યું હોય તે તેના કોઈ લક્ષ્યમાં હોય, અને કોઈ લક્ષ્યમાં ન હોય. પણ કોઈ આત્મા ચેતના રહિત નથી.

જો આત્માનું લક્ષણ રાગાદિ કહીએ તો અવ્યાપ્તિ દૂષણ લાગે છે કારણ કે રાગાદિ સંસારી જીવને છે, સિદ્ધ જીવોને નથી.

જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોય અને અલક્ષ્યમાં પણ હોય તેને અતિવ્યાપ્તિ દૂષણ કહીએ. પણ ચેતના જીવ પદાર્થ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થમાં નથી. જો આત્માનું લક્ષણ અમૂર્ત્ત્વ કહીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દૂષણ લાગે; કારણ કે જેવી રીતે આત્મા અમૂર્ત્તિક છે તેવી રીતે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ પણ અમૂર્ત્તિક છે. વળી જે પ્રમાણમાં ન આવે તેને અસંભવ કહીએ. ચેતના જીવ પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણથી જણાય છે. જો આત્માનું લક્ષણ જડપણું કહીએ તો અસંભવ દોષ લાગે છે; કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. આ રીતે ત્રણ દોષ રહિત આત્માનું ચેતના લક્ષણ બે પ્રકારે છે. એક જ્ઞાનચેતના છે, બીજી દર્શનચેતના છે. જે પદાર્થોને સાકારરૂપે વિશેષપણે કરીને જાણે તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે.

જે પદાર્થોને નિરાકારરૂપે સામાન્યપણે દેખે તેને દર્શનચેતના કહીએ. આ જ ચેતના પરિણામની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારની છે. જ્યારે આ ચેતના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવરૂપે પરિણમે ત્યારે જ્ઞાનચેતના કહીએ, જ્યારે રાગાદિ કાર્યરૂપે પરિણમે ત્યારે કર્મચેતના અને હર્ષ-શોકાદિ વેદનરૂપ કર્મના ફળરૂપે પરિણમે ત્યારે કર્મફળચેતના કહીએ. આ રીતે ચેતના અનેક સ્વાંગ કરે પણ ચેતનાનો અભાવ કદી થતો નથી. આવા ચેતનાલક્ષણથી વિરાજમાન જીવ નામના પદાર્થનું નામ પુરુષ છે. વળી કેવો છે પુરુષ? સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી રહિત છે. આઠ પ્રકારના સ્પર્શ, બે પ્રકારની ગંધ, પાંચ પ્રકારના રસ, પાંચ પ્રકારના વર્ણ એવા જે પુદ્ગલોનાં લક્ષણ તેનાથી રહિત અમૂર્ત્તિક છે. આ વિશેષણથી પુદ્ગલ દ્રવ્યથી જુદાઈ પ્રગટ કરી, કારણ કે આ આત્મા અનાદિથી સંબંધરૂપ જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તેમાં અહંકાર-મમકારરૂપ પ્રવર્તે છે. જો પોતાના ચૈતન્ય પુરુષને અમૂર્ત્તિક જાણે તો દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, ધનધાન્યાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં અહંકાર-મમકાર ન કરે.

વળી કેવો છે પુરુષ? ‘ગુણપર્યાયસમવેત:’ - ગુણપર્યાયોથી વિરાજમાન છે. ત્યાં ગુણનું લક્ષણ સહભૂત છે. સહ એટલે દ્રવ્યની સાથે છે, ભૂ એટલે સત્તા. દ્રવ્યમાં જે સદાકાળ પ્રાપ્ત છે તેને ગુણ કહીએ. આત્મામાં ગુણ બે પ્રકારે છે. જ્ઞાન-દર્શનાદિ અસાધારણ ગુણ છે, બીજા દ્રવ્યમાં તે હોતા નથી. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વાદિ સાધારણ ગુણ છે, બીજા દ્રવ્યમાં પણ હોય છે. પર્યાયનું લક્ષણ ક્રમવર્તી છે. જે દ્રવ્યમાં અનુક્રમે ઊપજે, કદાચિત્-કોઈવાર હોય તેને પર્યાય કહીએ. આત્મામાં પર્યાય બે પ્રકારે છે. જે નર-નારકાદિ આકારરૂપ અથવા સિદ્ધના આકારરૂપ પર્યાય તેને વ્યંજનપર્યાય કહીએ. જ્ઞાનાદિ ગુણને પણ સ્વભાવ વા વિભાવરૂપ

પરિણમન જે છ પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ છે તેને અર્થપર્યાય કહે છે. આ ગુણપર્યાયોથી આત્માની તદ્દાત્મક એકતા છે. આ વિશેષણ વડે આત્માનું વિશેષ્ય જાણી શકાય છે.

વળી કેવો છે પુરુષ? ‘સમુદયવ્યયઘ્નોવ્યૈ: સમાહિત:’ - ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યથી સંયુક્ત છે. નવીન અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયનું ઊપજવું તે ઉત્પાદ, પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થવો તે વ્યય અને ગુણની અપેક્ષાએ અથવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શાશ્વતપણું તેને ધ્રૌવ્ય કહીએ. જેમ સોનું કુંડળ પર્યાયથી ઊપજે છે, કંકણ પર્યાયથી વિણસે છે, પીળાશ વગેરેની અપેક્ષાએ અથવા સોનાપણાની અપેક્ષાએ સર્વ અવસ્થાઓમાં શાશ્વતતા છે. આ વિશેષણથી આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કર્યું. ૯.

હવે ‘ગ્રન્થ પ્રારંભ...’

‘હવે ગ્રન્થનું વર્ણન કરે છે. આ ગ્રન્થમાં પુરુષના અર્થની સિદ્ધિના ઉપાયનું વ્યાખ્યાન કરશે.’ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’. પુરુષ એની સિદ્ધિ. પુરુષાર્થ એમ છે ને? પુરુષ એના અર્થની, પ્રયોજનની સિદ્ધિના ઉપાયનું વ્યાખ્યાન કરશે. પુરુષના પ્રયોજનનું વ્યાખ્યાન કરશે ને? સ્ત્રીના પ્રયોજનનું વ્યાખ્યાન નહિ કરે? પુરુષ અર્થ અહીંયા પુરુષ એટલે જ આત્મા, અહીં પુરુષ એટલે આ ક્યાં લેવું છે અહીં. એ કહે છે, જુઓ!

અસ્તિ પુરુષશ્ચિદાત્મા વિવર્જિત: સ્પર્શગન્ધરસવર્ણ: ।

ગુણપર્યયસમવેત: સમાહિત: સમુદયવ્યયઘ્નોવ્યૈ: ।।૧।।

પુરુષ નામ આત્મા. અહીં તો પુરુષ શબ્દે આત્મા કહેવો છે. સ્ત્રી ને પુરુષ આ તો કર્મ જનિત પર્યાય છે, એ કાંઈ આત્મા નથી. ‘પુરુષ એટલે આત્મા ‘ચિદાત્મા’ ચેતના સ્વરૂપ ‘અસ્તિ’ છે,...’ જુઓ! મહાસિદ્ધાંત ઉપાડ્યો છે. ભગવાન આત્મા તો ચેતના સ્વરૂપ છે. સમજાણું? પુરુષ નામ આત્મા એ તો ચેતના સ્વરૂપ છે. ‘‘અસ્તિ’ છે,...’ શું નથી? ‘સ્પર્શ, ગંધ, રસ અને વર્ણથી રહિત છે,...’ ચેતના સ્વરૂપ સહિત છે, સ્પર્શ, ગંધ, રસ, વર્ણથી રહિત છે. અસ્તિ-નાસ્તિ કરી. પરથી એકલો જુદો, રૂપીથી જુદો પાડ્યો. સમજાણું કાંઈ? એને એનો સંબંધ છે નહિ.

‘ગુણપર્યયસમવેત:’ કેવો છે પુરુષ આત્મા? ‘ગુણ અને પર્યાય સહિત છે...’ ‘ગુણપર્યયસમવેત:’ સહિત છે. એક વાત. એના ને એના ત્રણ ભેદ પાડ્યા. ‘સમુદયવ્યયઘ્નોવ્યૈ:’ સંયુક્ત છે. ‘ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય...’ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ સહિત છે, ‘યુક્ત છે.’ આત્માની વાત ઉપાડતા પહેલું આ મુક્યું – ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ. પેલાને કેટલા વર્ષે પૂછ્યું કે, ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ સૂત્રમાં ક્યાં છે? ઇ કાંઈ પ્રશ્ન આવ્યો નથી અમારે. ત્યો! સ્થાનકવાસી ... (સંવત) ૧૮૭૮માં કીધું, ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ ૩૨ સૂત્રના પાઠમાં ક્યાં છે? એટલું કહો.

મૂળ એકોતેર હજાર શ્લોકમાં ક્યાં છે? એવો પ્રશ્ન આવ્યો નથી. કહો! ઠીક. અમે સમક્ષિતી તો બધા ઘણા છીએ, હવે ચારિત્ર કોનું નિર્મળ છે એ જોવા આવ્યો છું. ઠીક. સમક્ષિત કોને કહેવું? કે, તેરાપંથીને ન માને ને મૂર્તિને ન માને એ સમક્ષિત જાવ. તેરાપંથી આ સ્થાનકવાસી એના વિરોધી ખરાને? આહાહા..!

અહીં તો શરૂઆત ઉપાડતા પહેલી વાત લીધી, ‘સમયસાર’માં પણ બીજી ગાથા ઉપાડી, ‘જીવો’ એમાં.... સાત બોલ લીધા. ટીકા. ઉત્પાદ વ્યય સહિત છે, ધ્રુવ સહિત છે. સાત બોલ લીધા. શરૂઆતથી એ વાત લીધી, કોણ જીવ છે? કેવો છે?

ટીકા :- “પુરુષઃ ચિદાત્મા અસ્તિ” પુરુષ છે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે.’ જુઓ! આ. આમ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ રહિત છે એમ કીધો પણ આમ પુરુષ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એમ કહીને વિકાર રહિત છે, એમ ભેગો કહ્યો. સમજાણું કાંઈ? ભગવાન આત્મા એને કહીએ કે, જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ નથી અને જેમાં પુણ્ય ને પાપના રાગ પણ નથી. એને પુરુષ નામ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા કહીએ. સમજાણું કાંઈ? એવા આત્માની અંતરદષ્ટિ કરવી એનું નામ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું. એ વ્યાખ્યા ઉપાડશે પછી. સમજાણું કાંઈ?

હવે એની વ્યાખ્યા જરીક. ‘પુરુષઃ’ પુરુષમાંથી કાઢ્યું. હવે. ‘પુરુ’ એટલે ‘ઉત્તમ ચેતના ગુણમાં...’ ‘પુરુ’ ઉત્તમ ચેતના ગુણમાં ‘સેતે’ સ્વામી થઈને પ્રવર્તે...’ ભાષા જુઓ! સહજાત્મ સ્વરૂપ...

મુમુક્ષુ :- શબ્દકોષમાં છે આ.

ઉત્તર :- હા, શબ્દકોષમાં.. આ શબ્દકોષનો જ એ પોતે છે કોષ. આ આગમનો રહસ્ય કોષ છે.

‘પુરુ સેતે’ પુરુષ ‘પુરુ સેતે’ ‘પુરુ’ ઉત્તમ ચેતના ગુણ જેનો, જ્ઞાન-દર્શન ગુણ જેનો એમાં ‘સેતે’ ‘સ્વામી થઈને પ્રવર્તે...’ સહજ સ્વરૂપ ચૈતન્ય, એનો સ્વામી થઈને પ્રવર્તે તેને પુરુષ કહીએ. રાગ અને પુણ્ય ને પરનો સ્વામી થઈને પ્રવર્તે તેને પુરુષ આત્મા ન કહીએ. સમજાણું કાંઈ? પુરુષ એને કહીએ, કે ભગવાન આત્મા પોતાની ઉત્તમ ચેતના શક્તિરૂપ ગુણ એમાં ‘સેતે’—એનો સ્વામી થઈને—એનો ધણી થઈને રહે, થઈને પ્રવર્તે. ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચેતના સ્વરૂપ એનું, એમાં એકાકાર થઈ, સ્વામી થઈ, ધણી થઈ, અભેદ થઈને પ્રવર્તે તેનું નામ પુરુષ કહીએ. લ્યો! સમજાણું કાંઈ? પુરુષની વ્યાખ્યા જ આવી લીધી પાધરી.

આત્મા તેને પુરુષ કહીએ કે તે આત્મા ચેતના સ્વરૂપ સહિત છે. એ ચેતના સ્વરૂપમાં જે સ્વામી થઈને અંતર પ્રવર્તે એ પુણ્ય ને પાપના, રાગ ને કર્મ ને દેહાદિ પરનો સ્વામી થઈને પ્રવર્તે નહિ એ નકારમાં જાય છે. પોતાનો ચૈતન્ય સ્વરૂપ તેનો સ્વામી થઈને પ્રવર્તે તેને પુરુષ કહીએ. આહાહા..! સમજાણું કાંઈ?

રાગ વિકલ્પ વ્યવહાર પુણ્ય આદિ એ ક્યાં ચેતના સ્વરૂપ છે? એ ચેતના સ્વરૂપ નથી

એટલે એ ક્યાં આત્મા છે? વ્યવહારના વિકલ્પો ઉઠે છે, રાગાદિના વ્યવહાર રત્નત્રય આદિના એ ક્યાં આત્મા છે? એ ક્યાં ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે? એ તો ચૈતન્ય સ્વરૂપથી રહિત છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ સહિત તો આત્મા છે. એ આત્મા પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં અંતર ધણીપતે, સ્વામીપણે પરિણમે, પ્રવર્તે. સમજાણું કાંઈ? એટલે કે આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે એનો ગુણ છે તેના સ્વામીપણે, પરિણતિપણે પરિણમે. સમજાણું?

‘પ્રવર્તે તેનું નામ પુરુષ છે.’ આત્મા પોતાના ચેતના- દર્શન, જ્ઞાનચેતના, તેમાં સ્વામી થઈને, એકાકાર થઈને પરિણતિ શુદ્ધપણે પરિણમે તેને આત્મા કહીએ, તેને પુરુષ કહીએ. ‘જે તેં જીત્યા તે હું જીત્યો પુરુષ જીત્યો મુજ નામ’ ‘આનંદઘનજી’ માં અજીત ભગવાનની સ્તુતિમાં આવે છે. હે! ભગવાન! ‘અજીત જિનેશ્વર પ્રીતમ મારો...’ અજીત જિનેશ્વરનો. ‘જે તેં જીત્યા રે તેને હું જીત્યો.’ પ્રભુ! આપે તો વિકારને જીત્યા માટે આપ પુરુષ છો. હું વિકારથી જીતાય ગયો, પ્રભુ! હું પુરુષ કેમ હોઉં? આહાહા...! અહીં જીતવું એ નાસ્તિથી છે. એમ ન લેતા પોતાના સ્વભાવનું ચૈતન્ય જ્ઞાન દર્શનપણું જે સ્વભાવ, એમાં આત્મા એનો સ્વામી થઈ એટલે એનો અર્થ કે, એમાં અભેદ થઈને પ્રવર્તે એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની દર્શન, જ્ઞાનનો સ્વામી થઈને પ્રવર્તે એને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પરિણતિ થાય. એને પુરુષ ને આત્મા કહેવાય. વાહ...! એને દર્શન, જ્ઞાન સ્વરૂપ એવી ચેતના ભગવાન આત્માની એની સાથે પરિણમે, એની સાથે એકાકાર થઈ એની સાથે સૂવે, પ્રવર્તે. સમજાણું કાંઈ?

‘સ્વામી થઈને પ્રવર્તે તેનું નામ પુરુષ છે.’ સૂવે એવું ક્યાંક લીધું. ... સૂવે છે. જેમ પુરુષ સ્ત્રીના સમીપમાં સૂવે છે એ તો નપુંસક છે. ભગવાન આત્મા પોતાના ચૈતન્યપૂરમાં, નગરમાં, ભાવમાં, સ્વભાવમાં પ્રવર્તીને રહે એને પુરુષ કહીએ. ઓહોહો...! વ્યાખ્યા. અથવા જેના સમીપમાં તો શુદ્ધ ચેતના જ વર્તે છે. રાગાદિથી તે દૂર વર્તે છે, પુણ્ય-પાપના વિકલ્પોથી દૂર વર્તે છે એમ નાસ્તિથી ન લેતા, અસ્તિથી વાત લીધી છે. એમની શૈલી છે ને? નમઃ સમયસારાય એમ લીધું છે ને? અસ્તિથી લીધું છે ને? નમઃ સમયસારાય. ત્યાં અજીવ, આસ્રવ ને બંધ ન લેતા એકલો આત્મા એનો ગુણ ને સંવર-નિર્જરા ને મોક્ષ એ અસ્તિ તત્ત્વ લીધા. ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ની શૈલી ગજબની શૈલી છે.

‘પુરુષઃ ચિદાત્મા અસ્તિ’ એ પોતામાં સ્વામી થઈને સૂવે. ચૈતન્યના સ્વરૂપનો સ્વામી થઈને એની સાથે પોઢે એટલે શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટ કરે. દ્રવ્ય આત્મા એની ચેતના શક્તિરૂપ ગુણ, એનો સ્વામી થઈને (પ્રવર્તે). એ રાગનો સ્વામી થઈ, પરનો સ્વામી થઈને પરિણમે એને આત્મા જ ન કહીએ, એમ કહે છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ? ભગવાનની સોડ તો ચૈતન્ય સ્વરૂપની છે, કહે છે. ભગવાન આત્મા ચૈતન્ય જ્ઞાન ને દર્શનનો જે ચેતના સ્વભાવ એને સોડમાં લઈને એમાં સૂવે ને એની પરિણતિ કરે એને આત્મા કહેવામાં આવે છે. આહાહા...! ભારે વ્યાખ્યા, ભાઈ! સમજાણું કાંઈ?

દિગંબર મુનિઓના એક એક શબ્દ જ કોઈ જુદી જાતના છે. સમજાય છે? શ્રાવકાચારનું વર્ણન કરવું છે. એના પહેલાં આત્મા આવો એમ વર્ણન કરીને એની સિદ્ધિનો ઉપાય કહેશે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ? પોતાના ચેતનામાં... લ્યો! ભાઈએ કહ્યું પૂરું એટલે પૂર, નગર એમ. પોતાનું પૂર ચૈતન્યનું પૂર. ચૈતન્યનું પૂર ચેતના. એના નગરમાં સૂવે, અભેદ થઈને પરિણતિ કરે. આહાહા...! એને કહે છે કે, અમે પુરુષ કહીએ, એને અમે આત્મા કહીએ. જે કોઈ પુણ્ય ને પાપના વિકલ્પની સોડમાં એકત્વ થઈને સૂવે એને અમે આત્મા કહેતા નથી. આહાહા...! કહો! ‘શોભાલાલજી’! આ તો સમજાય એવી વાત છે, હોં! ગુજરાતી ભાષા બહુ કાંઈ એવી નથી. આ ગુજરાતી કંઈ એવી નથી, સમજાય એવી છે. ઝીણું પડે છે એને? પડતું હશે. આહાહા...!

‘જ્ઞાન, દર્શન, ચેતનાના નાથને પુરુષ કહીએ.’ લ્યો! જ્ઞાન. પેલો ચેતના શબ્દ હતો ને સામાન્ય? એના બે ભાગ પાડ્યા – જ્ઞાન ને દર્શન. જાણવું ને દેખવું એવી જે ચેતના એનો નાથ જે આત્મા. છે તેનું રક્ષણ કરે છે અને નથી તેને વિશેષ મેળવે એને નાથ કહીએ. જોગક્ષેમનો કરનાર એને નાથ કહીએ. મળેલી ચીજનું રક્ષણ કરે ને અણમળેલાને મેળવી દે. એમ આત્મા પોતાના ચેતન ગુણ જે દર્શન ને જ્ઞાન એનો એ નાથ છે. એની શુદ્ધ પરિણતિ એને અભેદમાં કરી છે અને હજી શુદ્ધ ઓછી હોય એને પૂર્ણ કરશે. માટે તે ચેતનાનો નાથ એને આત્મા પુરુષ કહેવામાં આવે છે. આહાહા...! ભારે વ્યાખ્યા, ભાઈ!

વિકલ્પ આદિ ઉઠે, દેહાદિની ક્રિયા, એમાં જે સૂવે એટલે એકાગ્ર થાય અને એ મારા કરીને માને એને તો કહે છે કે, અમે આત્મા જ કહેતા નથી, એને પુરુષ જ કહેતા નથીને. સમજાણું કાંઈ? જ્ઞાન, દર્શન જે એનો ચેતનાનો સ્વભાવ, એમાં જે આત્મા એનો નાથ થઈને વર્તે એને પુરુષ કહીએ. એ ચેતના એનું લક્ષણ ને ગુણ બરાબર છે એ સિવાય એનું બીજું લક્ષણ સાચું નથી, એમ એ ત્રણ દોષ રહિત બતાવીને સિદ્ધ કરશે.

(શ્રોતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)